

تاریخ‌نگاری جنگ در خط مقدم جبهه

معرفی مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس

تهیه و تنظیم: حجت‌الله کریمی*

<p>اقدام بخش جنگ دفتر سیاسی سپاه در اوایل سال ۱۳۶۰ برای ثبت و ضبط وقایع مربوط به تجاوز عراق به خاک ایران با حمایت فرماندهی کل سپاه مسیری تکاملی را پیمود. محققان جوان و انقلابی که بعدها تاریخ‌نگار و راوی خوانده شدند، با حضور در کنار فرماندهان نظامی در رده‌های مختلف لحظه‌به‌لحظه به ثبت مسائل مرتبط با جنگ در سطوح مختلف از تصمیم‌گیری و طراحی عملیات‌ها تا اجرای آنها پرداختند. حاصل این تلاش پیگیر و بی‌وقفه در پایان جنگ تحمیلی هشت‌ساله مجموعه‌ای غنی از اسنادی منحصربه‌فرد را دربرمی‌گیرد که در مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس جمع‌آوری شده و دست‌مایه پژوهش‌های علمی و مستند تاریخ جنگ عراق و ایران می‌باشد. نوشتار حاضر می‌کوشد ضمن اشاره به این اقدام بی‌نظیر در ثبت و ضبط و مستندسازی وقایع دفاع مقدس و معرفی راویان صحنه نبرد، مراحل شکل‌گیری، گسترش، تثبیت و تحول مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس را از زمان طرح ایده تاریخ‌نگاری جنگ با حضور در جبهه‌های نبرد، تا تشکیل مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس با آرشویی غنی و بخش‌های مختلف پژوهشی در حوزه تاریخ دفاع مقدس بیان کند.</p> <p>واژگان کلیدی: تاریخ‌نگاری جنگ عراق و ایران، دفتر سیاسی سپاه، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس</p>	چکیده		

مقدمه

نیروهای مردمی دستخوش تحریف قرار گیرد. این احساس وظیفه سرمنشأ اقدامی سترگ شد که در عرصه تاریخ و تاریخ‌نگاری بی‌همتا بود. عده‌ای از جوانان انقلابی در قالب بخش جنگ دفتر سیاسی سپاه پاسداران در صحنه‌های نبرد حضور یافته و اخبار و وقایع جبهه‌ها را از نزدیک ثبت و ضبط کردند. «این تجربه که از صفر شروع شد، همانند سایر خودجوش‌های انقلاب، به‌سرعت از نظر کمی و کیفی فزونی گرفت و همپای تحولات جنگ متحول شد و روش تحقیقاتی نویی را در امر جنگ پایه‌ریزی نمود که در نوع

با گذشت چند ماه از تجاوز ارتش بعث عراق به ایران، گروهی از اعضای نهاد جدیدالتأسیس سپاه پاسداران انقلاب اسلامی که در بخش دفتر سیاسی این نهاد فعالیت می‌کردند، خود را مخاطب این سخن امام خمینی یافتند که "نگذارید تاریخ انقلاب را کسروی‌ها بنویسند." از سوی دیگر اوضاع خاص سیاسی اجتماعی کشور به‌ویژه حاکمیت جریان وابسته به بنی‌صدر بر بخش‌های اجرایی کشور نیز این نگرانی را تشدید می‌کرد که اخبار جبهه و جنگ به‌خصوص مقاومت و ایثار

* کارشناس ارشد تاریخ و مسئول گروه روزشمار مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس

خود کم‌نظیر و شاید منحصر به فرد باشد.»

مقاله حاضر تلاشی است برای معرفی اجمالی مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس (مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ) که در حال حاضر به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مراکز تحقیقاتی جنگ عراق و ایران در چند حوزه پژوهشی فعالیت می‌کند و تاکنون آثار متعدد و مستندی از دوران دفاع مقدس منتشر کرده است. در بخش اول این مقاله فعالیت‌ها، تغییرات و تحولات این مرکز در دوران جنگ تحمیلی بررسی خواهد شد و در بخش دوم نیز فعالیت‌ها و شرح اقدامات مربوط به پس از پایان جنگ تاکنون خواهد آمد.

الف) دوران جنگ تحمیلی پیدایش

چند ماه پس از تجاوز عراق به مرزهای جمهوری اسلامی ایران و اشغال بخش‌هایی از خاک کشور به‌دست ارتش بعث و ایستادگی و حماسه‌آفرینی مردم ایران در برابر اشغالگران، اعضای دفتر سیاسی (یکی از ارکان شورای فرماندهی سپاه) مصمم شدند برای ثبت و ضبط رخداد‌های مناطق جنگی، برنامه‌ریزی کنند. حاکمیت جریان بنی‌صدر در اغلب عرصه‌های اجرایی کشور و بی‌اعتنایی این جریان به نقش مردم و مکتب در مقاومت علیه تجاوز دشمن، حساسیت و اولویت این کار را دوچندان ساخته بود.

ابراهیم حاج‌محمدزاده مسئول دفتر سیاسی سپاه، ایده‌پرداز اصلی این طرح بود. وی هنگام شرکت در گردهمایی فرماندهان سپاه در فروردین ۱۳۶۰ این ایده را با علی شمخانی فرمانده سپاه خوزستان، در میان گذاشت.^(۱) نظر موافق و قول مساعدت فرمانده سپاه خوزستان مقدمات شکل‌گیری بخش جنگ دفتر سیاسی سپاه پاسداران انقلاب اسلامی را فراهم کرد.^(۲)

به‌دنبال آماده‌شدن مقدمات، اهداف این بخش تعیین

بخش جنگ دفتر سیاسی سپاه پاسداران که پس از مدتی فعالیت خود را در قالب ساختار جدیدی به نام مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ ادامه داد، جوانانی زبده، بانگیزه و پرتلاش را سازماندهی و برای همراهی با فرماندهان به جبهه‌ها اعزام کرد. جوانان "راوی" پایه‌پای فرماندهان در سری‌ترین جلسات حضور می‌یافتند، در پرخطرترین معرکه‌ها حاضر می‌شدند و در حساس‌ترین شرایط، حوادث و وقایع را ثبت و ضبط می‌کردند.

حاصل این تلاش بی‌وقفه گنجینه‌ای فراهم آورد که اکنون دست‌مایه‌ای گران‌قدر و مستند برای تاریخ‌نگاری جنگ عراق و ایران است. بیش از ۳۰۰۰۰ ساعت نوار، ۱۲۰۶ دفترچه راوی، ۶۹۱ گزارش عملیات، هزاران برگ سند و... بخشی از این گنجینه ارزشمند است که به‌همت تاریخ‌نگاران مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ تهیه و گردآوری شده است.

با این‌همه چنین اقدام بی‌نظیری که در پیشینه تاریخ‌نگاری بی‌بدیل است و در کمتر جایی از جهان می‌توان آرشویی نظیر آن را یافت، تاکنون آن‌گونه که شایسته است معرفی و شناخته نشده است.

گفتنی است قبل از جوانان راوی، خبرنگارانی نظیر اورینا فالاجی خبرنگار مشهور ایتالیایی، در صحنه‌های جنگ آمریکا و ویتنام حضور یافته و از نزدیک اقدام به تهیه گزارش کرده بودند، اما چنین فعالیتی بیش از آنکه صبغه تاریخ‌نگاری داشته باشد یک کار خبری محسوب می‌شود. علاوه‌براین، آنچه مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ در طول هشت سال جنگ عراق و ایران به آن اهتمام داشته است، از نظر روش، ساختار، هدف و نتیجه قابل‌مقایسه با چنین نمونه‌هایی نیست.

از راست محمد درودیان راوی مرکز قرارگاه خاتم‌الانبیاء^(ع)، حسین خرازی فرمانده لشکر ۴۱ امام حسین^(ع)، سیدیحیی رحیم‌صفوی فرمانده نیروی زمینی و محسن رضایی فرمانده کل سپاه

و جنوبی تقسیم گردید. در منطقه شمالی ۳ محور مریوان - پاره (کردستان)، قصرشیرین - سرپل ذهاب (باختران)، و مهران - دهلران (ایلام) تعیین و منطقه جنوبی نیز به ۳ محور شوش - دزفول، سوسنگرد - بستان و خرمشهر - آبادان تقسیم شد. برای تحقیق در هر محور، برنامه‌ریزی و دفاتری نیز به‌منظور هماهنگی محورها در اهواز، باختران و سنندج تأسیس شد.^(۴) رویکرد دفتر سنندج با مسئولیت مجید نداد و سپس غلامرضا شفیعی ظریفیان، احمد رضاپور و هادی درودیان معطوف به مسائل امنیتی داخلی کشور و فعالیت گروه‌های مخالف و ضدانقلاب بود که اغلب مأموریت و اهداف دفتر سیاسی را تأمین می‌کرد و در مواردی نیز نیم‌نگاهی به جنگ با دشمن خارجی داشت. اما تمرکز دو دفتر دیگر معطوف به آن‌سوی مرزها با گرایش و توجه کامل به دشمن خارجی بود.^۵

در محور جنوب، مسئولیت راه‌اندازی دفتر هماهنگی بنا به ضرورت و اهمیت برعهده محمد درودیان قرار گرفت.

شد و ساختار آن شکل گرفت. برخی از اهداف تعریف‌شده برای فعالیت بخش مذکور عبارت بودند از: «حفظ آثار و اسناد دست‌اول جنگ، ثبت و تبیین حقایق و تدوین تاریخ جنگ، جلوگیری از تحریفات (لفظی، معنوی و محتوایی) تاریخ جنگ، ترسیم امانت‌دارانه مظلومیت‌ها و حماسه‌های باشکوه مردم و نیروهای مسلح، انعکاس ابعاد ارزشمند دفاع مقدس، تبیین ارزش‌های دفاع مقدس و جلوه‌های ایثار، رشادت، مقاومت، شهادت و پیروزی قوا و رزمندگان اسلام.»^(۳)

در بخش ساختار و تشکیلات نیز با انتصاب محمد درودیان به‌عنوان مسئول بخش جنگ، نخستین گام‌ها برای فعالیت جدی و سازمان‌یافته برداشته شد. انجام مصاحبه و جمع‌آوری اسناد و مدارک از روزها و ماه‌های اول جنگ - که با مقاومت و پایداری مردمی همراه بود - اولین فعالیت و مأموریتی بود که برای بخش جنگ دفتر سیاسی در نظر گرفته شد. به این منظور، سرتاسر جبهه به دو منطقه شمالی

این بخش می‌گوید: «دهم خرداد سال ۶۰، رفتیم جنوب و اولین صحبت من با آقا رحیم در گلف انجام شد. گفتم ما آمده‌ایم برای ثبت تاریخ جنگ. او هم گفت ما جا نداریم که بخواهید مستقر شوید. گفتم چه کار کنم؟ گفت برو پیش آقای شمخانی. رفتم پیش آقای شمخانی. آن موقع ساختمانی داشتند به نام روابط عمومی... در همان ساختمان روابط عمومی به ما جا دادند. بعد شروع کردیم به سازماندهی بچه‌ها براساس محورهای پیشروی عراق...»^(۸)

ثبت و ضبط وقایع و مصاحبه با فرماندهان، رزمندگان و... با هدف ثبت مستند تاریخ جنگ، تا قبل از عملیات فتح‌المبین ادامه یافت. حاصل این دوره از فعالیت تاریخ‌نگاران عرصه نبرد، ضبط ۷۰۰ عدد نوار صوتی است که در بایگانی مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس موجود است. کتاب خرمشهر در جنگ طولانی برپایه بخشی از این نوارها با موضوع مقاومت در خرمشهر تدوین شده است.^(۹)

گسترش

فعالیت بخش جنگ دفتر سیاسی بر مبنای ثبت مستندات جنگ با روش میدانی، که پیش‌تر به آن اشاره شد، تا اواخر سال ۱۳۶۰ (قبل از عملیات فتح‌المبین) ادامه یافت. اما در جریان عملیات طریق‌القدس اتفاقی رخ داد که نقطه عطفی در عرصه تاریخ‌نگاری دفاع مقدس به شمار می‌آید. محمد درودیان در این باره می‌گوید:

«موضوعی بسیار اتفاقی قبل از طرح‌ریزی عملیات فتح‌المبین رخ داد و فعالیت جدی آن از طرح‌ریزی تا اجرای فتح‌المبین آغاز شد. برحسب اتفاق، برادر یکی از دوستان به اسم مسعود مقدم، در دوره سربازی‌اش برای کمک به ما ملحق شده بود. او را برای عملیات طریق‌القدس فرستادیم. خودش به بی‌سیم‌چی گفته بود جعبه نوارها

افراد مسئول در محورهای مختلف منطقه جنوب عبارت بودند از: جوادی‌فر در محور غرب کرخه و دزفول، فرهاد (عبدالله) درویشی سه‌تلائی در محور اهواز - سوسنگرد و جواد زمان‌زاده در محور آبادان - خرمشهر. با گذشت زمان افراد دیگری نظیر محمد الهیاری، احمد اسدی، مسعود عزلتی مقدم، رضا فاضل، محمد گرکانی، علی مینو، حسین رضوانی و اسدالله احمدی نیز در این محورها فعالیت و همکاری کردند.^(۶)

نوع تقسیم کار و اعزام محقق (براساس محورهای عملیاتی مذکور)، متناسب با اوضاع جنگ در آن روزها بود که اغلب نبردها به شکل عملیات پراکنده، ایذایی، چریکی، شبیخون و بعضاً عملیات محدود انجام می‌گرفت. وظیفه کلی محقق که بعدها «راوی» خوانده شد، این بود که با حضور مداوم در منطقه مأموریت خویش اولاً براساس طرح تعیین‌شده، درباره وقایع، به

تحقیق بپردازد و ثانیاً از طریق مصاحبه با افرادی که در صحنه‌های مزبور حضور داشته‌اند، درباره آنچه از ابتدای جنگ تاکنون رخ داده است، اطلاعات دقیقی کسب کند و به جمع‌بندی مشخصی از چگونگی سیر جنگ در ماه‌های گذشته برسد.^(۷)

آغاز فعالیت بخش جنگ دفتر سیاسی که خیلی زود به یک رکن تأثیرگذار در تاریخ‌نگاری جنگ تبدیل شد، از نظر امکانات و تجهیزات فیزیکی مانند بسیاری از اتفاقات بزرگ نخستین روزهای پس از پیروزی انقلاب اسلامی، بسیار ساده اتفاق افتاد. محمد درودیان درباره آغاز به کار

در اوایل سال ۱۳۶۰ محققان جوان و انقلابی که بعدها تاریخ‌نگار و راوی خوانده شدند، با حضور در کنار فرماندهان نظامی در رده‌های مختلف لحظه‌به‌لحظه به ثبت مسائل مرتبط با جنگ در سطوح مختلف از تصمیم‌گیری و طراحی عملیات‌ها تا اجرای آنها پرداختند.

نقش شهید باقری و سعه صدر و آینده‌نگری آقای رضایی بی‌نظیر بود.»^(۱۰)

همان‌گونه که اشاره شد، تیزبینی شهید حسن باقری و آینده‌نگری محسن رضایی در تکامل ایده ثبت و ضبط وقایع جنگ یک نقطه عطف محسوب می‌شود. شهید حسن باقری و محسن رضایی در ادامه فعالیت تاریخ‌نگاران جنگ نیز همکاری و همراهی ویژه‌ای داشتند. محسن رضایی در جریان یکی از جلسات عملیات بیت‌المقدس اظهارنظری

دارد که دوران‌دیشی و اعتماد وی به اقدام تاریخ‌نگاران صحنه نبرد را نشان می‌دهد؛ وی می‌گوید: «... در همین جا هم بگویم که در کل سیستم سازمان رزمی ما فقط دو واحد هستند که حق نوشتن [اخبار بی‌سیم اتاق فرماندهی هنگام عملیات را] دارند: یکی واحد نظارت است که البته از بچه‌های سپاه کسی حق اینکه بی‌سیمی را ضبط کند ندارد؛

محسن رضایی در جریان عملیات بیت‌المقدس: «در کل سیستم سازمان رزمی ما فقط دو واحد هستند که حق نوشتن [اخبار بی‌سیم اتاق فرماندهی هنگام عملیات را] دارند: یکی واحد نظارت و یکی دفتر سیاسی.»

و یکی دفتر سیاسی* است که کلیه وقایع را ثبت می‌کند که هم تاریخ جنگ را از توی آن درمی‌آوریم و هم تجارب نظامی را.»^(۱۱)

علاوه‌بر فرماندهان و مسئولان سپاه جالب توجه اینکه

* مقصود فرمانده کل سپاه از دفتر سیاسی، همان تاریخ‌نگار (راوی) بخش جنگ دفتر سیاسی است. همان‌گونه که در صفحات آتی خواهد آمد، تا پیش از عملیات بدر (سال ۱۳۶۳) مسئولیت اعزام راویان به جبهه‌ها و ثبت وقایع جنگ برعهده دفتر سیاسی سپاه پاسداران بود با تشکیل مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ سپاه پاسداران در سال ۱۳۶۳، مسئولیت فوق به این مرکز واگذار شد. در سال ۱۳۸۷، نام این مرکز به "مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس" تغییر یافت.

را بگیر و مکالمات بی‌سیم فرمانده‌ها را ضبط کن. وسط عملیات آقا رشید (سردار [غلامعلی] رشید) می‌بیند یکی مشغول ضبط مکالمات است. از بی‌سیم‌چی می‌پرسد چه کسی به تو گفت مکالمات را ضبط کنی؟ و نوارها را از او می‌گیرد. مقدم ماجرا را برایم تعریف کرد و من رفتم پیش آقا رشید. راستش را بخواهید دعویمان شد و گفت نوارها را نمی‌دهم. دعوا به تهران کشید. محسن رضایی تازه فرمانده سپاه شده بود؛ من و [ابراهیم] حاج‌محمدزاده رفتیم پیش او و ماجرای نوارها را تعریف کردیم. آقا محسن خیلی درگیر بود، چون تازه عملیات طریق‌القدس تمام شده بود و می‌خواست سراغ عملیات فتح‌المبین برود؛ به من گفت بیا خوزستان ببینم ماجرا از چه قرار است. رفتم جنوب و محسن رضایی در گلف جلسه گذاشت. خودش و آقای مرتضایی فرمانده سپاه اهواز، شهید حسن باقری مسئول اطلاعات و آقا رشید معاون عملیات هم بودند. بحث مفصلی شد. آخر جلسه آقا محسن گفت بعد از اینکه هر عملیات تمام شد، ما [محققان دفتر سیاسی] برویم و همه مدارک را برداریم. ما هم خیلی خوشحال شدیم؛ چون دیگر چیزی بهتر از این نمی‌شد. اما شهید باقری عبارتی گفت که به‌نظرم مرحله دوم تاریخ‌نگاری جنگ سپاه و توسعه آن با این حرف شهید باقری صورت گرفت؛ شهید باقری به آقا محسن گفت اگر اینها مورداعتمادند، چرا از اول همراه ما نباشند؟ آقا محسن هم قبول کرد و به من گفت یک نفر را بیاورید بگذارید پیش من. فرهاد درویشی را انتخاب کردم و به‌عنوان اولین راوی ما در قرارگاه کربلا مستقر شد. یادم می‌آید که آن موقع‌ها آقا محسن یک بنز سبز داشت؛ فرهاد درویشی سوار بنز شد و با آقا محسن رفت و این‌طور شد که از زمان طرح‌ریزی تا اجرای عملیات فتح‌المبین، مرحله دوم و گسترش تاریخ‌نگاری جنگ در سپاه شکل گرفت. واقعاً

داوطلب مردمی در شکل جدیدی به کار گرفته شدند، در امر تحقیقات جنگ نیز تحول چشمگیری پدید آمد. در این عملیات، رایان متناسب با سازمان رزم، فرماندهی و هدایت عملیات در آن مقطع سازماندهی شدند و پیش از شروع عملیات و از هنگام طراحی و تدارک امور مقدماتی عملیات، در رده‌های مختلف فرماندهی در سطح گردان‌های خط‌شکن برای ثبت و ضبط مستقیم حوادث و وقایع جنگ به این ترتیب استقرار یافتند:

در قرارگاه کربلا (مرکز فرماندهی و هدایت عملیات مشترک سپاه و ارتش): ۵ نفر (مشاور فرماندهی، راوی جلسات، مسئول ضبط بی‌سیم، مسئولان هماهنگی رده‌های پایین‌تر).

در قرارگاه‌های چهارگانه فرماندهی و هدایت عملیات مشترک سپاه و ارتش (قرارگاه‌های فجر، قدس، فتح و نصر) در محورهای چهارگانه عملیات هر قرارگاه یک نفر؛

در هر تیپ مستقل سپاه یا تیپ‌های ادغامی ارتش و سپاه، باتوجه‌به نوع مأموریت و گستردگی واحدهای تیپ مزبور، یک الی دو نفر.

در برخی گردان‌های عمل‌کننده بنا بر نوع مأموریت، یک نفر.

یادآوری می‌شود که همراه با رایان افرادی نیز به‌عنوان هماهنگ‌کننده محورها، پشتیبانی، خدمات و... به فعالیت می‌پرداختند. نیروهای فوق همه از اعضای دفتر سیاسی سپاه بودند که به‌دلیل درپیش‌بودن عملیات بزرگ فتح‌المبین، بجز چند تن از نیروهای باقیمانده در تهران، کار در بخش‌های مختلف دفتر سیاسی را تعطیل کرده، راهی جبهه‌ها شده بودند.^(۱۳) پس از عملیات فتح‌المبین، بخش جنگ دفتر سیاسی

شهید صیاد شیرازی فرمانده نیروی زمینی ارتش نیز با این اقدام موافق و همراه بود. وی در همین جلسه پس از استماع گزارش فرماندهان قرارگاه‌های عملیاتی، اظهار کرد: «برادران خیلی دقیق توجه کنند، اسامی کسانی که می‌گوییم، اینجا تشریف داشته باشند، بقیه برادرها توی اتاق عملیات بروند و برای نماز آماده بشوند؛ چون ما یک تصمیم‌گیری کلی می‌خواهیم برای ساعت عملیات بکنیم.

از قرارگاه قدس، جناب سرهنگ لطفی و برادر غلامپور؛ از قرارگاه نصر، جناب سرهنگ حسنی‌سعدی و برادر باقری؛ از قرارگاه فتح، جناب سرهنگ نیازی و برادر رشید؛ از قرارگاه فجر هم برادر بقایی و جناب سرهنگ اسلوبی؛ از ستاد [قرارگاه کربلا] هم جناب سرهنگ موسوی قوبدل و برادر رحیم صفوی با مسئول ضبط نوار [عبدالله درویشی، تاریخ‌نگار دفتر سیاسی سپاه].»^(۱۴)

به‌هر تقدیر، در پی نظر مساعد فرماندهی کل سپاه درباره ثبت و ضبط وقایع جنگ، افرادی انتخاب شدند که در همه مراحل یک عملیات اعم از تصمیم‌گیری، انتخاب منطقه، شناسایی، طرح‌ریزی، فرماندهی عملیات در کنار فرماندهان حضور یابند و به ثبت و ضبط لحظه‌به‌لحظه رخدادهای جنگ بپردازند. تاریخ‌نگاران صحنه نبرد که هنوز عنوان مشخصی نداشتند و بیشتر با نام "بچه‌های دفتر سیاسی" یا "سیاسی" در بین فرماندهان شناخته می‌شدند، با وسایلی ساده شامل یک دستگاه ضبط صوت، چند عدد نوار کاست، چند باتری قلمی، دفترچه یادداشت و خودکار کار خود را آغاز کردند.

عملیات فتح‌المبین اولین تجربه ثبت و ضبط وقایع جنگ در قالب جدید بود. در این عملیات که فرماندهی مشترک سپاه و ارتش قوت بیشتری گرفت و گردان‌ها و تیپ‌های سپاه به‌طور نسبی توسعه یافتند و نیروهای

از راست: نصرالله فتحیان، احمد غلامپور فرمانده قرارگاه کربلا، مصطفی ربیعی، داوود رنجبر راوی قرارگاه خاتم‌الانبیاء، غلامعلی رشید معاونت عملیات قرارگاه خاتم‌الانبیاء، علی شمخانی قائم‌مقام فرماندهی کل سپاه، عزیز جعفری فرمانده قرارگاه نجف، ناشناس

زیادی از اعضای بخش تاریخ جنگ از این بخش خارج شدند؛ به‌گونه‌ای که در جریان عملیات خیبر بسیاری از بنیان‌گذاران و اعضای قدیمی‌تر بخش جنگ حضور نداشتند. با این حال امر ثبت و ضبط تاریخ جنگ همچنان به‌همت چند تن از افراد باقیمانده ادامه یافت.

سرانجام در سال ۱۳۶۳ قبل از اجرای عملیات بدر، با حکم فرمانده کل سپاه، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ تحت مسئولیت ابراهیم حاج‌محمدزاده (مسئول سابق دفتر سیاسی سپاه) در حوزه فرماندهی سپاه تشکیل شد. در پی تشکیل مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ که می‌توان آن را گامی بنیادی در جهت تثبیت تاریخ‌نگاری جنگ دانست، فعالیت‌های مربوط به تاریخ‌نگاری جنگ صبغه‌ای حرفه‌ای‌تر یافت. تا پیش از آن و در دورانی که بخش تاریخ جنگ در قالب دفتر سیاسی فعالیت می‌کرد، فقط به نگهداری اسناد و نوارها اکتفا می‌شد، اما پس از تشکیل مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ نیروهای این مرکز

سپاه با بهره‌گیری از تجربیات میدانی و نظریات مربوط به وقایع‌نگاری، به برقراری پل ارتباطی میان تهران و جبهه اقدام کرد و به تدریج توانست تجربه‌های خود را منسجم کرده، شیوه‌های جمع‌آوری اطلاعات را با به‌کارگیری تجارب به‌دست آمده و امکانات و تجهیزات موجود قوت بخشد.^(۱۴)

تثبیت

در سال ۱۳۶۱ مقرر شد همه امور فرهنگی و سیاسی سپاه پاسداران انقلاب اسلامی به حوزه نمایندگی امام در سپاه واگذار شود. بر این اساس، دفتر سیاسی به‌عنوان مصداق بارزی از تشکیلاتی که وظایف فرهنگی و سیاسی را بر عهده داشت، از نیمه دوم سال ۱۳۶۱ در چارچوب تشکیلات حوزه نمایندگی امام در سپاه فعالیت خود را ادامه داد. به تبع آن، بخش جنگ دفتر سیاسی نیز ذیل این تشکیلات قرار گرفت. اما مدتی بعد و در پی برخی ناهماهنگی‌های به‌وجودآمده در جریان فعالیت‌های دفتر سیاسی، در سال ۱۳۶۲ تعداد

و وظایف مرکز بازرنگری و فعالیت‌های آن با رویکردی نو و اصلاحی وارد عرصه جدیدی شد؛ زیرا تبیین وقایع جنگ تحمیلی هشت‌ساله با اهمیت تاریخی و پیامدهای آن، نیاز به عزم و اراده ملی داشت. برای تحقق این مهم، مقارن با شروع دوره جدید، نام مجموعه نیز به "مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس" تغییر و مأموریت‌ها، وظایف و سازمان آن گسترش یافت و بدین ترتیب جایگاه جدید مرکز تثبیت شد. در چشم‌انداز دو برنامه

پنج‌ساله، برنامه‌های پژوهشی مبسوطی پیش‌بینی و در مقولات متعددی دسته‌بندی شد. در برنامه پنج‌ساله ششم کشور نیز مرکز افق خود را پایان پروژه‌های بنیادی جنگ از جمله روزشمار جنگ ایران و عراق، تاریخ شفاهی، عملیات‌های دفاع مقدس، ساماندهی و به‌روزرسانی اسناد و... قرار داد. علاوه بر این، مطالعات عام نظامی؛ مطالعات اجتماعی جنگ؛ مطالعات تخصصی شامل راهبردها، تحولات و تصمیم‌گیری‌های طرفین منازعه؛ موضوعات سیاست و جنگ؛ دین و دفاع مقدس؛ رهبری و دفاع مقدس و همچنین تمهیدات لازم برای تهیه و انتشار فصلنامه‌ها و ماهنامه‌های جدید نیز به موارد پیشین افزوده شد.

تاریخ‌نگاران و راویان صحنه نبرد

راویان یا تاریخ‌نگاران صحنه نبرد، رکن اصلی تاریخ‌نگاری جنگ به شمار می‌روند و بایسته است که در این نوشتار هرچند مختصر از آنها یاد شود. در خصوص تعداد، طبقه اجتماعی، سطح تحصیلات و اساساً اطلاعات فردی راویان آمار و اطلاعات دقیقی در دست نیست. یکی از دلایل نبود چنین اطلاعاتی به ماهیت کار و روش‌های آن بازمی‌گردد؛ در مواردی

مأموریت جدیدی یافتند؛ آنها موظف شدند با استفاده از اسناد و نوارهای گردآوری شده، گزارش لحظه‌ای از عملیات‌ها را برای فرماندهی سپاه و بعضاً برای مقامات عالی کشور تهیه کنند. این امر به‌طور مشخص پس از پایان عملیات بدر به مرحله اجرا درآمد. با پایان این عملیات، راویان به تهران بازگشتند و به‌مدت یک ماه به‌منظور تهیه گزارشی از این عملیات برای فرماندهی کل و مقامات عالی سپاه قرنطینه شدند.^(۱۵)

از سال ۱۳۶۴ به بعد، حضور راویان مرکز در قرارگاه خاتم‌الانبیاء^(ص) ثابت و دائمی شد و راویان عضوی جدایی‌ناپذیر از سیستم فرماندهی جنگ شدند. در اواسط سال ۱۳۶۴، امام خمینی فرمانی مبنی بر تشکیل سه نیروی زمینی، دریایی و هوایی در سازمان سپاه پاسداران صادر کردند و در پی تشکیل این سه نیرو، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ نیز متناسب با

سازمان جدید سپاه، تشکیلات خود را گسترش داد^(۱۶) و تا پایان جنگ در سطحی گسترده به ثبت و ضبط وقایع جنگ پرداخت.

تحول

با گذشت قریب به دو دهه از پایان جنگ، در اواخر سال ۱۳۸۶ و در پی ایجاد تغییراتی در ساختار مدیریتی مرکز و انتصاب دکتر حسین اردستانی به‌عنوان مسئول مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، در ساختار، مأموریت

تاریخ‌نگاران صحنه نبرد بیشتر با نام "بچه‌های دفتر سیاسی" یا "سیاسی" در بین فرماندهان شناخته می‌شدند، با وسایلی ساده شامل یک دستگاه ضبط صوت، چند عدد نوار کاست، چند باطری قلمی، دفترچه یادداشت و خودکار کار خود را آغاز کردند.

راوی در کنار فرمانده و ثبت و ضبط کلیه گفت‌وگوها و عملکرد وی در طول ۲۴ ساعت، انجام مصاحبه‌های متعدد با رده‌های مختلف، گردآوری کلیه اسناد مکتوب هر رده یگان و نیز تداوم حضور مستقیم راویان در طول جنگ تحمیلی که موجب تجربه و مهارت آنان شده است، منابع غنی و همه‌جانبه‌ای را فراهم می‌آورد که کمتر اشتباه و ابهامی می‌تواند به آن راه یابد.»^(۲۰)

یکی از نکات مهمی که درباره فعالیت راویان در طول دوران دفاع مقدس وجود دارد، فاش‌نشدن اطلاعات است. در طول این سالیان نسبتاً طولانی، حتی یک نوار راویان مفقود نشده و هیچ اطلاعاتی حتی ریزترین و جزئی‌ترین آن به بیرون درز نکرده است. این درحالی است که راویان در سری‌ترین جلسات حضور داشتند و ضبط جلسات با هر درجه از طبقه‌بندی

امنیتی، انجام می‌شد. به‌عنوان نمونه راویان تمام وقایع مربوط به عملیات والفجر ۸ را از نظر حفاظت اطلاعات، حساس‌ترین عملیات دوران دفاع مقدس به شمار می‌رود و بحث‌های آن قریب به هشت ماه قبل از اجرای عملیات آغاز شده بود، ثبت و ضبط کرده‌اند. تعهد راویان به حفاظت اطلاعات به اندازه‌ای بود که «حتی وقتی فردی در قرارگاه بود، چیزی از اتفاقات و مباحث تصمیم‌گیری در جلسات را به هم نمی‌گفتند و فقط همدیگر را در صورت جایگزینی، درباره وضعیت و جلسات توجیه می‌کردند.»^(۲۱)

یک تاریخ‌نگار فقط در یک یا دو عملیات حاضر می‌شد و تا پایان جنگ فعالیت دیگری در این زمینه نداشت. از این رو درباره تعداد راویان نیز اعداد مختلفی ذکر شده است.^(۱۷) از میان اقوال موجود چنین استنتاج می‌شود که تعداد راویان ثابت حدود ۴۰ الی ۵۰ نفر و راویان موقت نیز تا ۱۰۰ نفر بوده‌اند.

تا اواخر سال ۱۳۶۳ که مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ به‌صورت یک نهاد مستقل به‌عنوان متولی امر تحقیقات جنگ شکل گرفت، نیروهای بخش‌های مختلف دفتر سیاسی با فرارسیدن زمان عملیات، فعالیت‌های خود را تعطیل کرده، برای ثبت و ضبط وقایع جنگ عازم جبهه می‌شدند. اما بعد از این تاریخ، مرکز از نظر نیرو تا حدی خودکفا شد؛^(۱۸) هر چند این خودکفایی نیز تا پایان جنگ مرکز را از اعزام نیروهای غیرعضو بی‌نیاز نکرد.

همان‌گونه که پیش‌تر هم اشاره شد تا مدت‌ها تاریخ‌نگاران صحنه نبرد عنوان مشخصی نداشتند تا اینکه در سال ۱۳۶۳، هادی نخعی از اعضای اصلی دفتر سیاسی و سپس مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ عنوان "راوی" را برای این افراد پیشنهاد کرد.^(۱۹) ظاهراً در انتخاب این عنوان، راویان تاریخ اسلام مدنظر بوده است.

مجموعه منسجم راویان جنگ، تشکیلاتی پویا بود که همه ابعاد جنگ را در بر گرفته و به هم مرتبط می‌ساخت. در این سیستم بدیع تحقیقات، رده‌ها، یگان‌ها و واحدهای مختلف جنگ، به‌وسیله شبکه وسیع راویان به هم پیوند داده می‌شدند و تبادل اطلاعات چندسویه میان آنها در جریان بود. با این روش نه تنها امکان تحریف مطالب و حوادث در هیچ رده‌ای وجود نداشت، هیچ امری نیز کتمان نمی‌شد. به بیان دیگر «حضور تمام وقت

پس از تشکیل مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ نیروهای این مرکز مأموریت جدیدی یافتند؛ آنها موظف شدند با استفاده از اسناد و نوارهای گردآوری شده، گزارش لحظه‌ای از عملیات‌ها را برای فرماندهی سپاه و بعضاً برای مقامات عالی کشور تهیه کنند.

آموزش

به‌صورت مدون تهیه و به‌منظور آموزش راویان اعزامی مورد استفاده قرار می‌گرفت.

مطالعه یکی از اولین دستورالعمل‌های آموزشی که برای تاریخ‌نگاران اعزامی به جبهه‌های جنگ تهیه و تدوین شده بود، نشان می‌دهد که متولیان امر تاریخ‌نگاری مبانی علمی و معرفتی دقیق و عمیقی در خصوص تاریخ‌نگاری داشته‌اند. در بخشی از این دستورالعمل آمده است: «از نظر ما جنگی که با آن درگیر هستیم چیزی جدای از انقلاب ما نیست؛ بلکه انقلاب اسلامی در ادامه حرکت خود با مسائل متعددی از جمله جنگ تحمیلی عراق روبه‌رو شده است. از این رو، ضبط و نگارش تاریخ جنگ، شاخه‌ای از ضبط و نگارش تاریخ انقلاب اسلامی است. ... در دوره جدید، نوشتن تاریخ اهمیت بسیاری یافته است. در کشورهای که انقلابی را تجربه کرده‌اند، بودجه‌های عظیم و تدارکات وسیعی به این امر اختصاص می‌یابد و نیروهای انسانی فعال و فراوانی بسیج می‌شوند تا بتوانند جزء‌جزء انقلابشان را گردآوری و عرضه کنند. نوشتن تاریخ انقلاب اسلامی نیز چنانچه به‌صورت خودجوش و با دوری کردن از قالب‌ها و روش‌های کلاسیک انجام شود و به شیوه‌هایی اتکا یابد که برآمده از بطن انقلاب اسلامی است، می‌توان امیدوار بود که کاری درخور انقلاب اسلامی صورت پذیرفته است. به این منظور در وهله اول ضروری است مطالب و موضوعاتی گزینش شوند که به‌نحوی با جنگ مربوط‌اند. برای تحقق این امر باید از جداکردن موضوعات و اصلی و فرعی کردن آنها و نادیده‌گرفتن برخی مطالب که لزومی برای گردآوری آنها احساس نمی‌شود، پرهیز کرد. در وهله دوم، پس از جمع‌آوری تا حد امکان همه‌جانبه مطالب و موضوعات باید با روش تاریخ‌عقلی، آن هم عقل مبتنی بر وحی، نه عقل اومانستی و غربی، کار را ادامه داد.»^(۲۴)

جذب و آموزش محققان تاریخ‌نگار (راویان) یکی از مهم‌ترین کارهایی بوده که نهاد متولی ثبت و ضبط وقایع جنگ برعهده داشته است. با توجه به حساسیت ویژه کار «بایستی راویانی واجد شرایط اعزام می‌گردیدند که بتوانند شرایط بسیار مشکل و طاقت‌فرسا را صبورانه تحمل کنند؛ به‌خصوص راویانی که با فرماندهان لشکرها همراه بودند، با پیچیده‌ترین شرایط تحقیق مواجه بودند. باید از حدود ۱۵ روز قبل از عملیات تا چند روز پس از آن، فرمانده لشکر را همراهی کنند.» ملاک انتخاب افراد برای حضور در بخش جنگ و سپس عضویت در مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، علاقه، تجربه، مدیریت، کاردانی، خلاقیت، توانایی و پشتکار، برخورداری از ایمان، اعتقاد و روحیه معنوی، ارتباطات مؤثر و مفید برای شناخت فرماندهان و مسئولان عالی‌رتبه و نیز عضویت آنان در سپاه و دفتر سیاسی بود.^(۲۲)

با توجه به بدایت امر تاریخ‌نگاری جنگ با حضور تاریخ‌نگاران در عرصه نبرد و نیز نظر به خودجوشی و شرایط خاص پس از انقلاب و شروع جنگ، در ابتدا راویان اعزامی به جبهه، دوره آموزشی منظمی را طی نمی‌کردند. آن‌گونه که در صفحات پیشین اشاره شد، پس از تعیین اهداف و مأموریت‌ها اقدامات عملی آغاز و بسیاری از آموزش‌ها در صحنه عمل فراگرفته می‌شد. اما این جریان به‌معنای بی‌نظمی یا درهم‌ریختگی امر ثبت و ضبط وقایع جنگ نبود؛ بلکه اولاً در هر محور افرادی که به ثبت و ضبط مشغول بودند، جلسات دوره‌ای برگزار می‌کردند به این ترتیب که ماهی یک بار، در یکی از محورها جلساتی برگزار می‌شد و نکات و تجربیات به دیگر تاریخ‌نگاران انتقال می‌یافت؛^(۲۳) ثانیاً پس از مدتی روش‌ها، شیوه‌ها و اصول و چارچوب‌های کار مشخص و حتی جزوات آموزشی و... نیز

از راست: غلام شفیعی، مجید نداف، داوود رنجبر حسین اردستانی، محمد درودیان، هادی نخعی از راویان مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ

در سال ۱۳۶۱ و قبل از عملیات والفجر مقدماتی، اولین جزوه آموزشی محققان با تلاش شهید تقی رضوانی و همکاری داود رنجبر و جواد زمانزاده تدوین شد. این جزوه حاصل تجربیات قریب به دو سال حضور میدانی و مطالعات و تحقیقات متولیان ثبت و ضبط تاریخ جنگ بود. در این متن آموزشی، شرح وظایف راوی مشخص شده بود و آموزش‌های موردنیاز برای راوی‌گری از قبیل تفاوت‌ها و حساسیت‌های راویان رده‌های مختلف (قرارگاه، لشکر، تیپ و...)، اخبار و اطلاعاتی که راوی باید گردآوری کند، روش جمع‌آوری اطلاعات، شیوه ثبت و ضبط اخبار و وقایع و حتی ظرافت‌ها و دقایقی نظیر چگونگی ضبط نوار، نگارش دفترچه و... درج شده بود. ذکر یکی از بندهای این شیوه‌نامه که درباره نحوه نگارش دفترچه راوی است، نشان‌دهنده نکات سنجیده و ظریفی است که در این جزوه مدنظر قرار گرفته است. در بند مربوط به نحوه نگارش دفترچه آمده است: «کلیه صفحات دفترچه (از فهرست به

بعد) باید دارای شماره صفحه باشد. بدین منظور بهتر است راوی قبل از شروع به کار، در پایین هر صفحه (قسمت وسط) شماره‌گذاری نماید. در برگه اول دفترچه، موضوع (نام عملیات + یگان) نوشته شود. هر دفترچه باید دارای شماره باشد. نام و نام‌خانوادگی گردآورنده (راوی) نوشته شود. تاریخ شروع و اتمام مطالب در دفترچه ثبت گردد. به‌منظور بهره‌برداری سریع از کلیه مطالب جمع‌آوری‌شده توسط راویان، فهرست مطالب دفترچه باید تا حد امکان کامل و بدون نقص باشد. در قسمت موضوع، موضوعات مختلف مندرج در صفحات دفترچه اعم از مطالبی که داخل نوارها ضبط شده، جمع‌بندی، مشاهدات، مسموعات، نوشته‌ها و... راوی و مسائلی از این قبیل نوشته می‌شود. با توجه به نحوه کار جمع‌آوری، مأخذ موضوع می‌تواند نوار، سند، مشاهدات، مسموعات، جلسات و یا مطالب بدون نوار و... باشد.»

همچنین در بخش دیگر این جزوه درباره نوارها آمده است: «برادران راوی موظفاند طبق آخرین صفحه

مشکلات تاریخ‌نگاران عرصه نبرد

مهم‌ترین و فراگیرترین مشکل کار راویان و روایت‌گری که قریب‌به‌اتفاق راویان درباره آن متفق‌القول‌اند، حضور و مأموریت غیرنظامی در کوران حوادث نظامی بود. «در شرایطی که بسیاری از رزمندگان و بسیجی‌ها حاضر نبودند حتی در خط‌های دفاعی مستقر شوند و فقط به جبهه می‌آمدند که در حمله شرکت کنند، راویان باید با دفترچه و ضبط صوت و خودکار، فقط به تاریخ‌نگاری جنگ مبادرت می‌کردند. بچه‌های "دفتر سیاسی" یا راویان حق نداشتند و مجاز نبودند که جز ثبت و ضبط امور قرارگاه و یگان خود، در صحنه نبرد نیز وارد شده، بجنگند و باید دندان روی جگر می‌گذاشتند و کنار فرماندهان و درون قرارگاه یا همراه فرمانده لشکرها در خط می‌ماندند.»^(۲۶)

در چنین وضعیتی که راوی دچار نوعی درگیری درونی بود و می‌بایست از خواسته قلبی خود در برابر تعهد سازمانی و مأموریت واگذار شده چشم‌پوشی می‌کرد، گاهی فشارهای بیرونی نیز به این گرفتاری اضافه می‌شد. «در عملیات والفجر ۸ یکی از برادران راوی که از جمله نیروهای تکاور سپاه در آموزش‌های سال ۵۸ بود و از قد و قامت ورزیده و برانده‌ای برخوردار بود، مشاهده شد که از حق‌گریه شانه‌هایش به شدت می‌لرزید و می‌گفت آخر این چه تکلیفی است که گردن گرفته‌ایم؟ وگرنه اسلحه به دست می‌گرفتم و روانه خط مقدم می‌شدم. امروز فرمانده تیپ وقتی بچه‌های اطلاعات از خط به سنگر آمدند و گزارش خط را می‌خواستند بدهند، مرا از سنگر بیرون کرد و گفت بچه‌های به این کوچکی خط اول می‌جنگند و تو با این هیکل نشستنی قلم به دست گرفتی و دکمه ضبط می‌زنی.»^(۲۷)

از دیگر مشکلات راویان به‌ویژه در رده قرارگاه، انتقال فشارهای سنگین فرماندهی به راویان بود. در طول هشت

دفترچه‌های تحقیق، مطالب نوارها را در صفحات دفترچه‌ها مشخص نمایند. چنانچه احیاناً شرایطی پیشامد کرد که در حین جمع‌آوری، فرصت و موقعیت رعایت مسائل فوق حاصل نمی‌شد، باید به‌اندازه کافی جای خالی در ابتدای صفحات مربوط باقی‌گذارند. راوی باید همواره سعی کند مطالبی که می‌خواهد در دفترچه منعکس کند (اعم از مسموعات، مشاهدات، خلاصه جلسات و...) با تیتیر مشخص و رعایت اصل تفکیک مطالب همراه باشد. همچنین تاریخ مطالبی که هر روز در دفتر می‌نویسد را قسمت بالای صفحه مربوطه بیاورد.»

درخصوص اسناد هم تذکر داده شده است: «در موقع جمع‌آوری اسناد باید تعداد صفحات سند کامل و خوانابودن مطالب آن را مدنظر داشت. چنانچه رونوشتی که از سند تهیه می‌شود نسبت به اصل سند جافتادگی و یا کسری دارد، باید قبل از تحویل نسخه اصلی، رونوشت آن با خودکار مشکی تکمیل شود. راوی بنا به نیاز خود بهتر است از اسنادی که رونوشت آنها خوانا و قابل‌بهره‌برداری نیست، خلاصه‌برداری کند (مانند اسنادی که صفحات آنها قرمز و یا رنگی است). تاریخ، موضوع و یگان صادرکننده سند باید مشخص گردد. مطالبی از این قبیل عمدتاً در لحظه گرفتن سند از یگان مربوطه و یا در زمان جمع‌آوری اسناد، ساده و مشخص است، لیکن به‌مرور زمان که ذهنیت‌ها عوض می‌شود، تشخیص آنها مشکل و سخت می‌گردد. به همین منظور، در زمان گرفتن سند برادران توجه داشته باشند که تاریخ، موضوع و یگان صادرکننده سند را در صورتی که در آن درج نشده بود، مشخص کنند و در صورت لزوم از مسئولین ذی‌ربط یگان مربوط، کسری‌های آن را کامل نمایند.»^(۲۵)

- سال دفاع مقدس، فرماندهان متناسب با جایگاه خود و نیز حساسیت عملیات در برهه‌های مختلف پیروزی و شکست فشارهای بسیاری را تجربه می‌کردند و طبعاً راوی هم که از نزدیک‌ترین افراد به فرمانده بود، بخش زیادی از این فشارها را متحمل می‌شد.
- مقاومت و برخوردهای برخی فرماندهان که پذیرش یک همراه با ما موریت‌ثبت و ضبط لحظه به لحظه وقایع مربوط به کار و زندگی آنها برایشان آسان نبود، از جمله دیگر مشکلات راویان بود. در برخی موارد حتی فرماندهان سعی می‌کردند راوی را جابگنارند. به عنوان نمونه فرمانده لشکر ۱۴ امام حسین^(ع)، راوی خود حسین اردستانی را در عملیات والفجر مقدماتی در وسط راه جا گذاشت و راوی مجبور شد به عقب برگردد.^(۲۸)
- ### راویان شهید
- در طول دوران دفاع مقدس بسیاری از راویان به واسطه حضور در خطوط نبرد شهید یا مجروح شدند. در این میان، برخی از راویان پس از یک دوره تاریخ‌نگاری به عنوان رزمنده در عملیات‌ها شرکت کرده و به شهادت رسیده‌اند، تعدادی از آنان نیز حین انجام وظیفه راوی‌گری شهید شده‌اند. اسامی شهدای راوی به ترتیب تاریخ شهادت آنان به این شرح است:
۱. شهید نادر صباغیان راوی لشکر ۳۱ عاشورا در عملیات بیت‌المقدس.
 ۲. شهید تقی رضوانی راوی قرارگاه خاتم‌الانبیاء^(ص) در عملیات والفجر مقدماتی.
 ۳. شهید سعید عیسی‌وند راوی لشکر ۲۷ محمد رسول‌الله^(ص) در عملیات والفجر مقدماتی.
 ۴. شهید محسن امین در عملیات خیبر (به هنگام شهادت رزمنده بوده است).^(۲۹)
 ۵. شهید محمدرضا ملکی راوی تیپ ۵۷ حضرت
- ابوالفضل^(ع) در عملیات کربلای ۴.
۶. شهید حسین جلائی‌پور راوی لشکر ۵ نصر در عملیات کربلای ۴.
۷. شهید سید محمد اسحاقی راوی لشکر ۱۴ امام حسین^(ع) در عملیات کربلای ۵.
۸. شهید علی فتحی راوی قرارگاه قدس در عملیات کربلای ۵.
۹. شهید سید محمد گرکانی راوی قرارگاه رمضان در عملیات کربلای ۵ (هنگام شهادت، آر.پی.جی زن بوده است).
۱۰. شهید حمید صالحی راوی تیپ ۴۴ قمر بنی‌هاشم^(ع) در عملیات کربلای ۸.
۱۱. شهید محسن فیض راوی ناوتیپ امیرالمؤمنین^(ع) در عملیات کربلای ۸.
۱۲. شهید مجید صادقی نژاد راوی لشکر ۷ ولی عصر^(عج) در عملیات نصر ۸.
۱۳. شهید حسین الله‌داد راوی لشکر ۱۰ سیدالشهدا^(ع) در عملیات بیت‌المقدس ۲ (هنگام شهادت، تک‌ور بوده است).
۱۴. شهید محمد امیری مقدم راوی لشکر ۲۵ کربلا در عملیات بیت‌المقدس ۲ (هنگام شهادت، فرمانده گروهان بوده است).
۱۵. شهید هادی درودیان راوی لشکر ۱۴ امام حسین^(ع) در عملیات خیبر (هنگام شهادت، آر.پی.جی زن بوده است).^(۳۰)
- علاوه بر ۱۵ شهید راوی، یک تن از همکاران مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس به نام جلال قربانی نیز در طول هشت سال دفاع مقدس به شهادت رسید. یکی دیگر از همکاران بخش پشتیبانی مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس نیز به نام سید محمود موسوی پس از آنکه در عملیات والفجر ۸ مجروح شد^(۳۱) و بقیه عمر را با ۷۰ درصد جانبازی سپری کرد، در سال ۱۳۸۳ به فیض شهادت نائل آمد.

ب) دوران بعد از جنگ

۱۳۶۷ در رده قرارگاه مرکزی تا تیپ‌های مستقل شامل جلسات با فرماندهی، بی‌سیم، هدایت عملیات، مصاحبه و سخنرانی است که به‌صورت عملیاتی و یگانی در بانک شامل ۲۸۹۰۸ عدد نوار کاست ساماندهی شده است. علاوه بر نوارهای ضبط‌شده به‌دست راویان در طول دوران دفاع مقدس، تعداد ۶۳۲۲ نوار کاست نیز در دهه‌های ۱۳۷۰ و ۱۳۸۰ جمع‌آوری و ساماندهی شده‌اند. این نوارها شامل جلسات شورای فرماندهی سپاه، مباحث کلان جنگ، پشتیبانی و جذب نیروی متخصص در دوران جنگ و... است.

۲. بانک دفترچه‌های راوی: دفترچه راوی یا دفتر یادداشت‌های روزانه راوی دفتری بود که راویان در کنار ضبط صدای جلسات، سخنرانی‌ها، بی‌سیم، هدایت عملیات و... مشاهدات و تحلیل‌های خود را در آن ثبت می‌کردند. این دفاتر اکنون ضمن اینکه یک منبع مستقل دست‌اول برای تحقیقات جنگ به شمار می‌رود، برای گویاسازی نوارهای ضبط‌شده نیز مورد استفاده قرار می‌گیرد. در بانک دفترچه‌های راوی، ۱۲۰۶ دفترچه ثبت جلسات و وقایع جنگ وجود دارد.

گفتنی است علاوه بر دفاتر تهیه‌شده توسط راویان مرکز، تعداد ۴۲ نسخه دفترچه یادداشت و سررسید یا دفتر خاطرات تعدادی از فرماندهان شهید یا در قید حیات سپاه به‌صورت کپی یا اصل نیز در آرشیو مرکز نگهداری می‌شود. ۳. بانک گزارش عملیات‌ها: راویان بلافاصله پس از اتمام عملیات، با استفاده از نوارها، یادداشت‌ها، تحقیقات و مشاهداتشان در طول عملیات، گزارشی از هر عملیات تهیه می‌کردند که به آنها "گزارش عملیات" اطلاق می‌شد. این گزارش عملیات‌ها در بانک در قالب ۶۹۱ عنوان گزارش ساماندهی شده‌اند.

با پایان یافتن جنگ تحمیلی عراق علیه ایران طبعاً مأموریت ثبت، ضبط و گردآوری میدانی اطلاعات دفاع مقدس پایان پذیرفت، اما این پایان درحقیقت آغاز مرحله جدیدی بود که اهمیت آن کمتر از ثبت و ضبط اخبار و اطلاعات نبود؛ چراکه اکنون مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس میراث گران‌بها و گنجینه ارزشمندی از جنگ را در اختیار داشت که می‌بایست علاوه بر حفظ و نگهداری به استخراج و بهره‌برداری از آن همت می‌گماشت. آنچه راویان در این سال‌ها با سختی و مشقت گردآوری کرده بودند، نیازمند طرحی نو بود تا در یک فرایند علمی و عملی تبدیل به محصولاتی شود که پاسخ‌گوی سؤال‌ها، ابهامات و نیازهای نسل‌های کنونی و آینده باشد.

بر این اساس، تصمیم‌گیران و متصدیان مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس ضمن اینکه همچنان به گردآوری و نیز حفظ و نگهداری اسناد و مدارک جنگ تحمیلی ادامه دادند، اقدام به تولید آثار و تحقیقات مستند و موثق کردند و پس از تدوین نقشه‌ای جامع آن را به اجرا درآوردند. برخی از اقدامات مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس پس از پایان جنگ به این شرح است:

الف) ساماندهی منابع و اطلاعات

ساماندهی منابع و اطلاعات جمع‌آوری‌شده یکی از اصلی‌ترین مأموریت‌های مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس پس از پایان جنگ بود. به همین منظور در این مرکز ۱۱ بانک اطلاعاتی بدین شرح راه‌اندازی شد:

۱. بانک نوارهای صوتی: نوارهای ضبط‌شده به‌همت راویان از سال ۱۳۵۹ تا بعد از برقراری آتش‌بس در مرداد

ردیف بالا از راست: ناشناس، حسین ساجدی، محمد شریعتی، سیدعلی خاتمی، مسعود سرمدی، مهدی انصاری، افخم، الیاس حضرتی
ردیف وسط از راست: شهید مهدی امیری مقدم، مهدی خداوردی، حمیدرضا فراهانی، احمد نیک‌روش، محسن رخصت‌طلب
ردیف پایین از راست: چراغی، شهید حسین الله‌داد، علی ایزدی، اسدالله توفیقی و امیر رزاق‌زاده

۴. بانک اسناد نظامی: مجموعه‌ای از مکاتبات، اخبار و گزارش‌ها، احکام، دستورالعمل‌ها و ابلاغیه‌های مختلف سپاه و ارتش و قرارگاه‌ها و یگان‌های تابعه آنها جمع‌آوری، تفکیک، سازماندهی، طبقه‌بندی و موضوع‌بندی شده است. این مجموعه دربرگیرنده ۴۸۵.۰۰۰ مدرک معتبر شامل ۱.۱۵۰.۰۰۰ برگ سند می‌باشد.

۵. بانک منابع سیاسی (نشریات ادواری): این بانک مشتمل بر ۳۳۷۰۰ مجلد از روزنامه‌ها، نشریات، بولتن‌ها، گزارش‌ها، منابع مربوط به گروهک‌ها و... است که در آنها اطلاعات و اخبار سیاسی، فرهنگی، تبلیغی و اجتماعی مرتبط با جنگ منعکس شده است و سازمان‌های دولتی و نظامی یا گروه‌های موافق یا مخالف در داخل یا خارج کشور منتشر کرده‌اند و عمدتاً از وزارتخانه‌ها، سازمان صداوسیما، خبرگزاری جمهوری اسلامی و سایر دستگاه‌های کشوری و لشکری نظیر ارتش، سپاه، شهربانی، ژاندارمری،

۶. بانک عکس: در این بانک، تعداد زیادی از عکس‌های حرفه‌ای و غیرحرفه‌ای مربوط به جنگ اعم از عملیات‌ها؛ حوادث جنگ؛ بمباران‌ها و موشک‌باران‌ها؛ شخصیت‌ها، ابزار، تجهیزات، امکانات و جنگ‌افزارهای به‌کارگرفته‌شده؛ اعزام نیرو؛ کمک‌های مردمی؛ مکان‌ها و مناطق جنگی؛ خطوط مقدم و پشت جبهه و... در دوران دفاع مقدس و پس از آن جمع‌آوری و سازماندهی شده است.

۷. بانک فیلم و نوار ویدئویی: شامل ۷۰۵ حلقه فیلم (۱۲۰۰ ساعت) از صحنه‌ها و حوادث سیاسی و نظامی دوران جنگ هشت‌ساله است که از خطوط مقدم تا پشت جبهه را در بر می‌گیرد. شایان ذکر است مرکز اسناد در دوران دفاع مقدس به‌دلیل اهمیت کار راوی‌گری و دقت و تمرکز بالایی که این کار نیاز داشت، هیچ‌گونه

ذخیره‌سازی و پردازش اطلاعات

وجود اسناد فراوان و ضرورت استفاده از آنها، دگرگونی روش کار با اسناد به دلیل ایجاد تحولات گسترده در زمینه فناوری اطلاعات، ضرورت همکاری و هماهنگی با سایر مراکز اطلاع‌رسانی، افزایش روزافزون نیاز کاربران به اسناد و اطلاعات موجود و ضرورت مرتفع کردن آن ایجاب می‌کرد که مرکز هم‌زمان با گسترش امکانات استفاده از داده‌های خام، ضمن بهره‌گیری از فناوری پیشرفته، اقدام به پردازش داده‌های خام کرده و منابع خود را به اطلاعات قابل بهره‌برداری برای پژوهشگران تبدیل کند. بدین منظور فرایند پردازش اطلاعات از اواخر دهه ۱۳۶۰ در دستور کار مرکز قرار گرفت و در جریان آن متخصصان ماهر و کارآزموده، داده‌های خام را در مراحل متعددی برای بهره‌برداری کاربران آماده کرده‌اند.^(۳۳)

خدمات آرشیوی و اسنادی

هنگامی که موقعیت مناسبی برای بهره‌برداری از اطلاعات جنگ فراهم شد و کار شناسایی، فراهم‌سازی، حفظ، نگهداری، پردازش و ذخیره‌سازی منابع به نحو نسبتاً مطلوب انجام گرفت، مرحله اطلاع‌رسانی منابع مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ آغاز شد. در پی آن محققان و کاربران فراوانی با هدف برآورده شدن نیازهای اطلاعاتی خود از دهه ۱۳۷۰ تاکنون به این مرکز رجوع کرده‌اند. مجموعه بانک اطلاعات مرکز همواره کوشیده است تا حد ممکن به نحوی مناسب نیازهای پژوهشی محققان را برآورده سازد.^(۳۴)

کار تصویری انجام نداده است. فیلم‌های موجود در آرشیو مرکز از یگان‌های رزمی دوران دفاع مقدس جمع‌آوری شده است.

۸. بانک کالک: شامل ۱۰۴۰۳ کالک از مناطق عملیاتی، طرح‌های عملیاتی و... در ابعاد مختلف است که موضوع‌بندی و سازماندهی شده است.

۹. بانک نقشه: در این بانک ۱۴۲۱ شیت نقشه جغرافیایی

در مقیاس‌های مختلف ۱/۵۰,۰۰۰ تا ۱/۵۰۰,۰۰۰ جمع‌آوری

و براساس تقسیم‌بندی

جغرافیایی ساماندهی شده

است که در بردارنده نقشه‌های

مناطق عملیاتی، شهرها و

دیگر مناطق موردهجوم و

همچنین آب‌های خلیج فارس

و... است و به‌همت کارشناسان

مرکز اسناد از مراکز مختلف

تخصصی و تحقیقاتی گردآوری

شده است.

۱۰. بانک فیش‌های

سیاسی و نظامی: برگه‌های

تحقیقاتی سیاسی و نظامی در واقع چکیده مطالبی است

که به‌همت راویان برای تدوین گزارش عملیات‌ها،

کتاب‌های روزشمار و... تهیه شده و در پروژه‌های مختلف

پژوهشی همواره مورد استفاده محققان قرار می‌گیرد و

در مجموع شامل ۳۸۷۵۲۵ برگه تحقیقاتی است.

۱۱. بانک پیاده‌شده نوارهای صوتی: تعداد زیادی از

نوارهای صوتی موجود به تدریج پیاده و منبع جدیدی

تحت عنوان "پیاده‌شده نوارهای صوتی" در بانک

اطلاعاتی مرکز دایر شده است.^(۳۳)

در شرایطی که بسیاری از رزمندگان و بسیجی‌ها حاضر نبودند حتی در خط‌های دفاعی مستقر شوند و فقط به جبهه می‌آمدند که در حمله شرکت کنند، راویان باید با دفترچه و ضبط صوت و خودکار، فقط به تاریخ‌نگاری جنگ مبادرت می‌کردند.

آثار مرکز

(ب) کتابها

۱. مجموعه روزشمار جنگ ایران و عراق: همزمان با پایان جنگ تحمیلی، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ به منظور تکمیل تحقیقات خود مبادرت به جمع‌آوری، استخراج و تدوین رخدادهای جنگ کرد. در این میان، ثبت وقایع روزانه جنگ یا همان کرنولوژی مورد توجه مسئولان مرکز قرار گرفت. پس از بررسی‌های مقدماتی، طرح مدونی در زمینه تحقیقات "روزشمار جنگ" تنظیم شد. از این

نخستین اثر مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس کتاب گذری بر دو سال جنگ است. این کتاب در سال ۱۳۶۱ برای عرضه به سران کشورهای شرکت‌کننده در اجلاس "غیرمتعهدها" در سال ۱۹۸۲ در دهلی‌نو تهیه شد. با وجود این، دغدغه‌های ثبت و جمع‌آوری اطلاعات در طول جنگ مانع از آن شد که این مرکز در عرصه چاپ و نشر در سطحی گسترده وارد عمل شود. اما پس از پایان جنگ با توجه به فراغت محققان از ثبت و ضبط وقایع و وجود آرشیو بسیار غنی مرکز، امکانی فراهم آمد که آثار متنوع، متعدد و مستندی از هشت سال دفاع مقدس چاپ و منتشر شود. بخشی از آثار منتشر شده مرکز تاکنون چنین است:

الف) گزارش‌ها و مجموعه‌های اسنادی

۱. گزارش عملیات‌ها: راویان و محققان مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ با تنقیح، تکمیل و گویاسازی گزارش عملیات‌هایی که خود یا همکارانشان در دوران جنگ تهیه کرده بودند، بیش از ۷۰۰ عنوان گزارش عملیات چاپ و در سطح محدود و داخلی منتشر کرده‌اند.

۲. گزیده اسناد نظامی: این مجموعه شامل گزیده اسناد نظامی تحت ۳ عنوان عملیات، مناطق جنگی و موضوعات مرتبط با دفاع مقدس تهیه شده است. عملیات‌ها به تفکیک طراحی، شناسایی، آماده‌سازی، شرح عملیات، دشمن، جمع‌بندی و بازتاب عملیات، دسته‌بندی و مجلد شده‌اند. این مجموعه شامل ۱۶۵۱ جلد است.

مقاومت و برخوردهای برخی فرماندهان که پذیرش یک همراه با مأموریت ثبت و ضبط لحظه‌به‌لحظه وقایع مربوط به فرماندهی و یگان آنها برایشان آسان نبود، از جمله دیگر مشکلات راویان بود. در برخی موارد حتی فرماندهان سعی می‌کردند راوی را جا بگذارند و او را همراه خود نبرند.

مجموعه مهم که در ۶۰ مجلد طراحی شده و عهده‌دار ارائه وقایع نظامی - سیاسی دوران جنگ و زمینه‌سازی آن از پیروزی انقلاب اسلامی تا پایان جنگ تحمیلی است، تاکنون ۲۵ جلد منتشر شده است. مجلدات دیگر این مجموعه نیز در حال تحقیق، تدوین و آماده‌سازی برای انتشار است.

۲. مجموعه اطلس جنگ:

این مجموعه، تحولات جنگ را در استان‌های مهم جنگ‌زده و مناطق و شهرهایی که مورد هجوم ارتش عراق قرار گرفته‌اند در قالب نقشه‌ها، تصاویر و متون کوتاه ارائه می‌کند که جنبه جغرافیایی آن غالب است. تاکنون ۳۹ عنوان از این مجموعه منتشر شده است.

۳. مجموعه عملیات‌ها و نبردها: یکی از موضوعات اصلی پژوهش‌های مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس، عملیات‌ها و نبردهای جنگ هشت‌ساله عراق و ایران است. مرکز تاکنون ۲۴ عنوان کتاب در این زمینه برای محققان و علاقه‌مندان تدوین و منتشر کرده است.

منابع و مآخذ:

۱. محمد درودیان، مصاحبه با خبرگزاری کتاب درباره تأسیس تاریخ‌نگاری جنگ در سپاه (بخش اول) به نقل از: <http://m-doroodian.ir/post/135>
۲. گروه پژوهش فصلنامه نگین ایران، "پیش‌درآمدی بر روش تاریخ‌نگاری جنگ در سپاه"، فصلنامه نگین ایران، شماره ۱۳ (تابستان ۱۳۸۴)، ص ۱۱۸.
۳. امیر رزاق‌زاده، "کارکرد مصاحبه در روایان مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ در دوران دفاع مقدس"، فصلنامه نگین ایران، شماره ۵۰ (پاییز ۱۳۹۳)، ص ۷.
۴. هادی نخعی، "آشنایی با مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ"، ضمیمه دوم کتاب دهم (چهارم) روزشمار؛ هجوم سراسری، مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس، چاپ دوم، ۱۳۷۵، ص ۵۸۹.
۵. امیر رزاق‌زاده، "کارکرد مصاحبه در روایان مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ در دوران دفاع مقدس"، پیشین، ص ۹.
۶. همان.
۷. هادی نخعی، "آشنایی با مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ"، پیشین، ص ۵۹۰.
۸. محمد درودیان، مصاحبه با خبرگزاری کتاب درباره تأسیس تاریخ‌نگاری جنگ در سپاه (بخش اول)، <http://m-doroodian.ir/post/135>
۹. محمد درودیان، "خاستگاه روایتی جنگ ایران و عراق" (بخش اول)، به نقل از <http://m-doroodian.ir/post/30>
۱۰. محمد درودیان، "تحریر تاریخ جنگ؛ دغدغه روایان"، خردنامه همشهری، ویژه‌نامه پایداری، مرداد ۱۳۹۱، شماره ۱۰۰، صص ۹۱-۹۰.
۱۱. سند شماره ۲۷۸۱/پن مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ: عملیات بیت‌المقدس، (قرارگاه کربلا، ۱۳۶۱/۲/۲۲، نوار شماره ۲۷۸۱)، عبدالله درویشی، ص ۱۲.
۱۲. سند شماره ۵۰۰۳/پن مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ: (بررسی علل عدم آمادگی نیروها برای عملیات) عملیات بیت‌المقدس، (قرارگاه کربلا، ۱۳۶۱/۲/۳۱، نوار شماره ۲۷۳۲)، عبدالله درویشی، ص ۳.
۱۳. هادی نخعی، "آشنایی با مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ"، پیشین، صص ۵۹۱-۵۹۰.
۱۴. گروه پژوهش فصلنامه نگین ایران، "پیش‌درآمدی بر روش تاریخ‌نگاری جنگ در سپاه"، پیشین، ص ۱۱۹.
۱۵. جواد زمان‌زاده، "جعبه‌های ماهی‌گیری، جان‌پناه اسناد روایان"، خردنامه همشهری، ویژه‌نامه پایداری، شماره ۱۰۰، مرداد ۱۳۹۱، ص ۱۰۵.
۱۶. امیر رزاق‌زاده، "کارکرد مصاحبه در روایان مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ در دوران دفاع مقدس"، پیشین، ص ۹.
۱۷. محمد درودیان، سخنرانی در نشست سالگرد تأسیس تاریخ‌نگاری جنگ در سپاه، مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس، تهران، ۸ خرداد ۱۳۹۱، به نقل از <http://m-doroodian.ir/post/204>.
۱۸. هادی نخعی، "آشنایی با مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ"، پیشین، ص ۵۹۱.
۱۹. محمد درودیان، سخنرانی در نشست سالگرد تأسیس تاریخ‌نگاری جنگ در سپاه، مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس، پیشین.
۲۰. هادی نخعی، "آشنایی با مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ"، پیشین، ص ۵۹۲.
۲۱. محمد درودیان، مصاحبه با خبرگزاری کتاب درباره تأسیس تاریخ‌نگاری جنگ در سپاه (بخش دوم)، <http://m-doroodian.ir/post/135>
۲۲. امیر رزاق‌زاده، "کارکرد مصاحبه در روایان مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ در دوران دفاع مقدس"، پیشین، صص ۱۰-۹.
۲۳. محمد درودیان، سخنرانی در نشست سالگرد تأسیس تاریخ‌نگاری جنگ در سپاه، پیشین.
۲۴. گروه پژوهش فصلنامه نگین ایران، "پیش‌درآمدی بر روش تاریخ‌نگاری جنگ در سپاه"، پیشین، ص ۱۱۷.
۲۵. علیرضا کمره‌ای، تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری جنگ ایران و عراق (مجموعه مقالات)، مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس، تهران: ۱۳۸۷، صص ۱۹۵-۱۹۳.
۲۶. تاریخ شفاهی فرماندهان جنگ ایران و عراق، حسین اردستانی.
۲۷. گروه پژوهش فصلنامه نگین ایران، "پیش‌درآمدی بر روش تاریخ‌نگاری جنگ در سپاه"، پیشین، ص ۱۲۱.
۲۸. حسین اردستانی، "گل‌راوی‌گری را با رنج سرشتند"، خردنامه همشهری، ویژه‌نامه پایداری، شماره ۱۰۰، ص ۹۴.
۲۹. هادی نخعی، "آشنایی با مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ"، پیشین، صص ۶۰۸-۶۰۷.
۳۰. علیرضا کمره‌ای، پیشین، ص ۱.
۳۱. مجید سانکهن، همسفر؛ روایتی از زندگی جانباز شهید سید محمود موسوی، مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس، تهران: ۱۳۹۳، ص ۱۳۸.
۳۲. حسین اردستانی و محسن رخصت‌طلب، گزارش فعالیت‌های مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس، مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس، تهران: ۱۳۹۱، صفحات متعدد و مهدی انصاری، جزوه پیدایش و روند تحول مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس (مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ)، مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس، زمستان، ۱۳۸۹.
۳۳. مهدی انصاری، پیشین.
۳۴. همان.